

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2022-1.05>

ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА СУДОМ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Кобан Ольга Геннадіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-3997-5740

У статті розглядаються актуальні для сучасної юридичної діяльності питання судового тлумачення. Розкрито окремі теоретичні аспекти інституту тлумачення судом норм права, його сутність та юридичну природу, досліджено погляди вітчизняних і зарубіжних науковців з цього питання через співвідношення понять суддівського тлумачення та правотворчості. Акти судового тлумачення є «зразками» для нижчих судових інстанцій з огляду на те, що вони завжди орієнтуються на практику тлумачення та слідує їй.

Ключові слова: суд, казуальне тлумачення, норма права, тлумачення права.

Koban Olga. Interpretation of Law by the Court as an Element of Legislation

The article examines the problem of the essence and content of judicial interpretation, its characteristic features. The goal of a casual court interpretation is the correct understanding of the content of the norms of law, and the task is to individualize legal regulations. Acts of casual court interpretation are "samples" for lower courts, given that they are always guided by the practice of interpretation. The article also deals with the theoretical aspects of the institute of interpretation of law by court, its gist, and legal nature; explores the views of the Ukrainian and foreign scientists on the subject. The article also deals with relevant to modern legal practice issues of judicial interpretation.

The peculiarity of the casual interpretation is that it has a person-oriented character and is relevant to specific circumstances. A casual interpretation can not go beyond the boundaries of a particular legal case and apply to similar cases. The difference between the normative interpretation and the casual is that the former may extend to an unspecified range of cases, and the second one to the incident that was the subject of a dispute. Subjects of casual interpretation are the judicial and administrative bodies. Clarification of the content of the law by the judiciary is a judicial interpretation. The official constitutional interpretation of the Constitutional Court of Ukraine is carried out in providing opinions on cases of constitutionality of laws and other legal acts, compliance with the Constitution of Ukraine of international treaties, adherence to the procedure of investigation and consideration of the case of removal of the President of Ukraine from office in the order of impeachment. The supreme court's interpretation of the case largely influences judicial practice. Courts, in court cases, carry out a casual interpretation of the rules of law and develop case-law on the application of the rules of law. The casual judicial interpretation is the interpretive activity of the court in the process of reviewing and resolving court cases (or in the order of their review by the appellate or cassation instances), the purpose of which is a correct understanding of the content of the legal norm. His task is the individualization of legal requirements, and the result is binding only for a specific court case and parties involved in it. The acts of the casual interpretation of the higher judicial bodies are "samples" for lower courts, given that they are always guided by the practice of interpretation and application of the law by the highest judicial authorities and, as a rule, follow it. Characteristic features of the casual judicial interpretation is that its subjects are judges of all courts, it is directed at the consideration and resolution of a particular court case, the results of such an interpretation are binding only for the parties to a specific court case and are fixed in the motive part of the decision.

Key words: court, casual interpretation, rule of law, judicial interpretation, rule.

Сучасний розвиток українського суспільства призвів до становлення правотворчої функції вищих судових органів, яка впливає на вдосконалення суспільних відносин, формування правових норм. У протидії негативним проявам законодавчого дисбалансу важливу роль відіграють акти тлумачення вищих судових інстанцій, за допомогою яких можна подолати законодавчий дисбаланс, що не в усіх випадках можливо зробити лише за допомогою правотворчості. Хоча в Україні правотворча функція найвищих органів судової влади офіційно не закріплена, але це свідчить про те, що судова влада, як гілка державної влади, позбавлена таких повноважень фактично і практично. Якраз навпаки, вищі судові органи разом з тлумаченням правових норм і їх застосуванням фактично здійснюють правотворчу функцію. Судова правотворчість – це та правова реалія, яка існує в кожному суспільстві і, поза сумнівом, має місце у сучасному українському суспільстві.

Не слід забувати, що правотворчість не зводиться тільки до створення правових норм. Правотворчість – це тріада, елементами якої є створення, зміна і припинення дії норм права.

Незважаючи на активне впровадження альтернативних способів вирішення спорів, суд та судові рішення користуються найбільшою довірою з боку населення, органів місцевого самоврядування, державних органів господарюючих та інших суб'єктів. Тому судові рішення вищих інстанцій стають дедалі більше важливими регуляторами поведінки суб'єктів права, еталонами однакового юридичного застосування з характерними ознаками, власними прецеденту.

Підтримуючи точку зору про існування судової правотворчості, необхідно відзначити, що судові тлумачення грає в цьому первинну роль. Саме в процесі судового тлумачення і може бути створена нова норма права. У відповідь на це у сучасному українському законодавстві простежується тенденція посилення дискреційних повноважень судів на основі

принципу доцільності і справедливості. Чинне процесуальне законодавство, на відміну від попередніх редакцій вітчизняних процесуальних кодексів, робить акцент на нормах, які посилюють значення та процесуальний статус Верховного Суду в питаннях тлумачення норм матеріального та процесуального права. Обов'язковість для нижчих судів судових рішень Верховного Суду впливає з вимоги ст. 417 ЦПК України (аналогічні норми передбачені іншими вітчизняними кодексами), згідно з якою вказівки суду касаційної інстанції, з яких скасовані рішення, є обов'язковими для суду першої чи апеляційної інстанції у разі нового розгляду справи. Частина 4 статті 263 ЦПК України передбачає, що у разі вибору і застосування норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладених у постановах Верховного Суду. Постанови Пленуму Верховного Суду, як правило, отримують широкий резонанс, детально аналізуються, з їх урахуванням визначається поведінка учасників правовідносин.

Дії судів нижчих інстанцій дедалі більше зводяться до проблеми знаходження балансу між конкретним прецедентом і висновком Верховного Суду з певної категорії справ, висловлених у судовому рішенні. У більшості ж випадків обов'язковості правозастосування нижчі суди обмежені тлумаченнями, які надаються вищими судами по зовнішньо подібних обставинах справи. Разом із тим вимоги процесуальних норм про обов'язковість висновків і мотивів Верховного Суду формально дають право вищому суду вказувати, яку норму матеріального права необхідно застосовувати у разі вирішення конкретної справи. З урахуванням прямо передбачених положень Кодексів, які передбачають обов'язковість для нижчих судів вказівок вищої інстанції, які стосуються необхідності вчинення процесуальних дій, створюється дисгармонічна правова ситуація: вищий суд має право визначити необхідність застосування

нижчим судом норми матеріального права, але через можливу трансформацію суб'єктного складу чи доказової бази, цей же суд не має реальної можливості точно дати відповіді на питання, визначені нормою права, яка вказує, що саме суд має встановити та вирішити у разі ухвалення судового рішення.

Своєю чергою Конституційний Суд безпосередньо не створює нових норм права і не вносить змін і доповнень у наявні норми. Але він визнає ту або іншу норму неконституційною, і вона припиняє діяти. Це означає, що в третій правоприпиняючій частині Конституційний Суд України є суб'єктом правотворчості. По-друге, підсумкове рішення у справі Конституційного Суду – це складний за формою і змістом документ, який містить положення як нормативного, так і індивідуального характеру. Це висуває підвищені вимоги до судового рішення, в основі якого лежить судове тлумачення.

Потреба ґрунтовного дослідження цього явища пояснюється наявністю розбіжностей із широкого кола питань у працях учених, що стосуються судового тлумачення, насамперед у світлі перспективи запровадження судової практики як одного з джерел права в Україні.

Метою цієї статті є теоретичне дослідження окремих аспектів судового тлумачення. В рамках виконання цього завдання необхідно:

- сформулювати поняття судового тлумачення, проаналізувати його характерні риси;
- виділити основні види судового тлумачення;
- визначити межі судового тлумачення, виділити чинники, що впливають на межі судового тлумачення;
- показати роль і значення суду як основного суб'єкта судового тлумачення;
- показати теоретичну та практичну значущість судового тлумачення.

Проблематика судового тлумачення та правотворчості постійно цікавила та продовжує цікавити вчених-юристів. Однак, незважаючи на підвищену увагу до

досліджуваної проблеми, мають місце розбіжності з широкого кола питань, що стосуються судового тлумачення, його меж, використання судової практики як джерела права.

Теорія судового тлумачення отримала розвиток у радянській і сучасній українській юридичній науці. Але при цьому необхідно відзначити, що саме судовому тлумаченню уваги приділяється значно менше, ніж тлумаченню права загалом. Проте останніми роками можна відзначити підвищену увагу до проблеми судового тлумачення як з боку загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук.

Питання тлумачення норм права були об'єктом теоретичних напрацювань таких відомих учених-юристів, як А. Піголкін, С. Акавіян, Ю. Власов, В. Денисенко, Л. Воєводін, В. Лазарєв, В. Нагребельний, Н. Оніщенко, М. Оніщук, О. Скакун, П. Рабінович, Ю. Тодика, В. Федоренко, Ю. Шемшученко та інших. Свій внесок у дослідження цих проблем також зробили С. Алексєєв, А. Венгеров, М. Вопленко, А. Заєць, О. Зайчук, Д. Керімов, С. Комаров, В. Копейчиков, О. Копиленко, М. Коркунов, В. Котюк, В. Лазарєв, П. Люблінський, М. Марченко, І. Михайлівський, А. Міцкевич, В. Нагребельний, П. Недбайло, М. Оніщук, Н. Оніщенко, К. Опалеко, А. Піголкін, П. Рабінович, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, Є. Трубецька, В. Хропанюк, О. Черданцев, Ю. Шемшученко, Г. Шершеневич.

Проте потреба розвитку засад правової держави та громадянського суспільства вимагає по-новому поглянути на юридичну природу судового тлумачення. Дискусійним залишається питання щодо розуміння сутності та змісту судового тлумачення.

Актуальність теоретичного обґрунтування правотлумачної практики судів зберігається і на тлі поступової зміни парадигми права в Україні та необхідності удосконалення діяльності з тлумачення права органами судової влади в Україні. Проблематика судового тлумачення належить до актуальних проблем юриспруденції, позаяк мистецтво тлумачення правових норм становить

суть професійної діяльності будь-якого судді. Як слушно вказував С. Братусь, становлення судової практики починається з того моменту, коли для застосування закону до спірного випадку та винесення правосудного рішення суду необхідно розтлумачити закон, з'ясувати його зміст шляхом конкретизації тих або інших понять, які виражені у словесній формулі закону [1, с. 16].

Особливий науковий інтерес до судового тлумачення зокрема спостерігається із середини 90-х років минулого століття, коли внаслідок оновлення соціальної структури українського суспільства виникли нові відносини у всіх сферах життя, які вимагають належного правового регулювання. На тлі судової реформи постійні зміни до законодавства не встигають за бурхливими соціальноекономічними перетвореннями. По-друге, зміни, які постійно відбуваються в економічній сфері, та висока ділова активність потребують гарантованих можливостей захисту інтересів та відновлення порушених прав. Головна роль у виконанні цих завдань належить суду. Судова практика, офіційно не будучи джерелом права, набуває все більшого значення. Набирають обертів публікації судової практики в ЗМІ, зростає інтерес широкого загалу до правових висновків та рішень Верховного Суду та Конституційного Суду України. За цих умов не втрачає своєї актуальності проблема теоретичного обґрунтування суддівського тлумачення норм права, оскільки воно належить до не досить вивчених у теорії права.

Сучасні вітчизняні вчені, розкриваючи юридичну природу тлумачення права, дещо виходять за межі змістових характеристик. Так, наприклад, Н. Оніщенко вважає, що в процесі тлумачення права мають бути проаналізовані не лише текст преамбули, офіційне і неофіційне його роз'яснення, інші близькі за змістом норми, але й наукові праці [2, с. 471].

Л. Чулінда відносить до другого елемента тлумачення обсяг норм права [3, с. 6].

О. Капліна вважає, що тлумачення кримінально-процесуальних норм має здійснюватись з урахуванням вимог функціонування Європейського суду з прав людини [4, с. 17], діяльність якого здійснюється на основі норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Ради Європи, тлумачення яких здійснюється на основі норм природного права, а не вітчизняного, встановленого позитивно, законодавства. На її думку, правильно застосувати норму права неможливо без її тлумачення, оскільки у процесі пізнання суддя здійснює безперервну інтелектуальну діяльність, пов'язану зі зверненням до конкретних фактів і до норм права.

Норми права «живуть» тоді, коли вони виконуються, реалізуються в поведінці людей. Необхідність тлумачення норм права насамперед викликана тим, що у самій природі правової норми закладена необхідність її інтерпретації. Як правило, тексту правової норми не досить для вилучення всієї інформації, яка міститься в ній, а тому правова норма повинна бути розкрита іншими засобами, зокрема шляхом інтерпретації або тлумачення. Необхідно розуміти, що потреба в тлумаченні права впливає із самої природи права, яке спрямоване на врегулювання поведінки невизначеної кількості людей.

Термін «тлумачення» має латинське походження і використовується у широкому та вузькому розумінні. У широкому значенні (інтерпретація) – це пізнавальний процес, спрямований на пояснення суті природних явищ суспільного життя. У сфері права термін «тлумачення» використовують як під час пояснення, так і під час з'ясування змісту нормативно-правових актів.

В юридичній науковій літературі відсутнє розгорнуте визначення поняття «судове тлумачення норм права», а говориться лише про те, що це роз'яснення смислу норм права, що здійснюється судами. Тому ми будемо виходити із більш загального поняття «тлумачення норм права».

Тлумачення норм права не належить до простого явища юридичної практики. Воно, як наголошує А. Піголкін, є складним комплексним поняттям, яке має дві тісно пов'язані, але самостійні сторони. На його думку, під тлумаченням, по-перше, необхідно розуміти внутрішній процес мислення, що відбувається у свідомості особи, яка застосовує норму права. Це необхідний підготовчий етап, передумова для правильного вирішення конкретної справи. По-друге, тлумачення – це зовнішнє вираження роз'яснення змісту норми. Воно виступає як діяльність певних органів та осіб, що має самостійне, спеціальне значення [5, с. 44].

Реалізація формального правового імперативу можлива лише у разі розуміння адресатом його змісту, переходу його у внутрішнє бажання, свідомість індивіда [6, с. 410–411]. Розуміння змісту нормативно-правового акта та його норм дає змогу суб'єкту вибрати правильний варіант поведінки та реалізувати правові приписи, які містяться в ньому.

Більшість учених-правознавців наголошує на тому, що тлумачення передбачає розумову, інтелектуальну діяльність. Так, Ю. Тодика під тлумаченням права розуміє процес мислення, спрямований на з'ясування змісту норм права [7, с. 52].

О. Скакун визначає тлумачення (інтерпретацію) норм права як розумову інтелектуальну діяльність суб'єкта, що пов'язана зі встановленням їх точного значення (змісту) [8, с. 434]. П. Рабінович під тлумаченням норм права розуміє «діяльність щодо з'ясування або роз'яснення (інтерпретації) змісту (сміслу) юридичної норми з метою правильного її застосування та реалізації» [9, с. 153].

С. Алексєєв вважав, що юридичне тлумачення (інтерпретація) – це діяльність зі встановлення змісту правового акта для його практичної реалізації [10, с. 290]. Також у юридичній літературі під тлумаченням норм права визначають діяльність, спрямовану на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також

результат такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно-правовому акті [11, с. 419–420].

На думку Б. Малишева, тлумачення норм права є найважливішим елементом як застосування права, так і реалізації права взагалі, адже результатом тлумачення є, по-перше, з'ясування змісту права поведінки, що міститься у нормі права, а по-друге, індивідуалізація цього правила поведінки стосовно конкретних осіб та обставин справи. Тобто тлумачення норм права виступає своєрідною інтелектуальною рушійною силою всього процесу правового регулювання [12, с. 76].

З наведених визначень випливає висновок про те, що тлумачення є творчим процесом, різновидом інтелектуальної діяльності і йому властиві загальні закономірності розумової діяльності. Адже, здійснюючи тлумачення, уповноважені суб'єкти виконують низку розумових операцій, у рамках яких вони мислять, аналізують, зіставляють, узагальнюють особливості правотлумачної норми.

У такому разі дослідники наголошують на внутрішній стороні тлумачення (з'ясування, з'ясування справжнього сенсу, встановлення змісту), але не беруть до уваги зовнішню сторону тлумачення, пов'язану з роз'ясненням. До того ж автори прямо пов'язують тлумачення з правозастосуванням, а це не завжди так. У разі неофіційного тлумачення (повсякденного, доктринального) інтерпретація правової норми часто не пов'язана з її застосуванням.

Тлумачення правових норм – це розуміння їх істинного змісту, розкриття внутрішнього юридичного сенсу. Це не просто вилучення юридичного тексту наміру законодавця, а пізнавальна діяльність, націлена на виявлення динамічного об'єктивного змісту, закладеного в нормі правового явища, який визначається сучасними потребами суспільного розвитку.

На думку Н. Крестовської та О. Матвєєвої, тлумачення норм права – «це інтелектуальна діяльність, що спрямована на роз-

криття значущого змісту правових норм» [13, с. 253]. А. Осіпов визначає тлумачення як складний вольовий процес, спрямований на з'ясування точного змісту, що містить норма права, розпорядження, оприлюднення його для загального відома [14, с. 478].

Таким чином, тлумачення норм – це не тільки і не стільки їх розуміння і пояснення, скільки інтерпретація з точки зору діячості: «право – факт», тобто потреб юридичної оцінки конкретних фактичних випадків. Але було б недоречно розглядати тлумачення права як виключно техніко-юридичну процедуру. У сучасному світі визначальний вплив на тлумачення змісту норм права справляють загально-визнані світовим співтовариством принципи гуманності, поваги до прав людини і справедливості, які діють за допомогою конституційних та міжнародно-правових механізмів. Інтерпретація правових норм у світлі цих сучасних основоположних принципів, тобто свого роду гуманізація норм, – тепер також одна з головних функцій юридичного тлумачення.

Метою тлумачення є вирішення, зокрема, таких ситуацій, пов'язаних із правозастосуванням:

а) суперечливості (колізійності) правових текстів (або сегментів в одному правовому тексті). Сама по собі колізійність двох або кількох правових текстів вирішується шляхом обрання для застосування відповідного правового тексту. Однак, якщо колізія проявляється в одному правовому тексті (і тим паче в одній правовій конструкції), у такому випадку постає питання про юридичну визначеність такого сегмента правового тексту, а отже, передбачуваність відповідної норми. Така ситуація може бути вирішена лише через тлумачення;

б) ситуації «прогалини» в законі. Вирішити ситуацію «прогалини» в законі можливо шляхом підбору й застосування схожих правових норм (аналогія закону), а за їх відсутності – через застосування відповідних принципів права (аналогія права). Судове тлумачення в обох випад-

ках спрямоване на оцінку норм і принципів, а в другому випадку – по суті, на конструювання «відсутньої» правової норми, зміст якої виводиться через тлумачення принципів права [15, с. 134–135].

Узагальнюючи наведені визначення тлумачення, можна стверджувати, що ознаки будь-якого юридичного тлумачення полягають у такому:

- тлумачення є невід'ємною частиною процесу реалізації норм права;

- зміст юридичного тлумачення – це сукупність спеціальних прийомів і методів, спрямованих на досягнення вказаної мети;

- метою тлумачення права є розкриття змісту правового тексту, яке полягає в чіткому окресленні визначених прав і обов'язків суб'єктів для вирішення конкретної юридичної справи. Це з'ясування справжнього змісту правових норм, розкриття їх внутрішнього змісту. Завдання того, хто тлумачить право, – не применшити або додати що-небудь до змісту правової норми, а встановити її істинний сенс і зміст. Метою тлумачення також може бути вирішення ситуацій, пов'язаних із правозастосуванням, а саме суперечливості (колізійності) правових текстів (або сегментів в одному правовому тексті), а також наявності «прогалини» в законі.

Можна вказати на три функції сучасного тлумачення права, які, взяті в послідовності, відбивають історичні етапи становлення цієї діяльності: 1) компенсація технічних неясностей, неточностей і заповнення прогалин правових норм; 2) інтерпретація узагальнених правових понять у цілях правореалізації; 3) інтерпретація правових норм з урахуванням загально-визнаних принципів гуманності, поваги до прав людини і справедливості.

Заслугує на увагу щодо визначення мети тлумачення позиція В. Копейчикова, який зазначає, що у науковому спорі щодо мети тлумачення правових норм важливим є встановлення, що саме хотів затвердити законодавець, а також з'ясування виключно змісту, сутності цього закону, те, що він передбачає у дійсності [16, с. 67].

У загальній теорії права тлумачення поділяється на види на підставі різних класифікаційних критеріїв. Найбільш поширеною є їх характеристика за суб'єктами та обсягом [5, с. 412; 17, с. 185–186; 18, с. 320; 19, с. 182–183].

Я. Михалюк розділяла за суб'єктом три види тлумачення: легальне, судове та доктринальне. Судове тлумачення, здійснюване судами у разі розгляду конкретних спорів, до яких суди застосовують правові норми, на її думку, є найбільш поширеним [20, с. 37].

Однак слід уточнити, що, по-перше, об'єктом тлумачення не завжди є закон, ним може бути будь-який правовий припис, виражений у тексті. По-друге, воля законодавця розкривається тоді, коли тлумачаться закони й інші нормативні акти. При цьому термін «законодавець» використовується в широкому розумінні, тобто це суб'єкт правотворчості, який створює не лише закони, але й інші нормативні акти. У разі тлумачення нормативних договорів, правозастосовчих та інших індивідуальних актів воля законодавця є вторинною, а на перший план виходить воля суб'єктів, які створили цей правовий акт. Звичайно, що їх воля є похідною від волі законодавця, але і вона має значну самостійність. По-третє, судове тлумачення не завжди має бути виражене в письмовому судовому акті, тлумачення суду (судді) може бути і усним.

Коли йдеться про ознаки судового тлумачення, слід розуміти, що ці ознаки повинні відображати основні сутнісні характеристики саме цього виду тлумачення. З наведених вище визначень простежується основна ознака судового тлумачення: суб'єктом тлумачення є суд (судді). Проте це хоч і головна, але не єдина ознака судового тлумачення.

Можна виділити три групи ознак судового тлумачення.

До першої групи належать ознаки, які властиві будь-якому виду тлумачення, у тому числі судовому тлумаченню. До цієї групи належать такі ознаки: це інтелектуальна інтерпретаційна діяльність, яка має

нормативну основу. Об'єктом тлумачення є правовий припис, а результатом цієї діяльності є інтерпретаційний акт.

До другої групи належать ознаки судового тлумачення, які властиві саме цьому виду тлумачення і без яких воно існувати не може. По-перше, це особливий суб'єкт тлумачення – суд (суддя). По-друге, судове тлумачення має чітку процесуальну регламентацію, а результатом такого тлумачення є судові рішення в конкретній справі.

До третьої групи належать факультативні ознаки судового тлумачення, які йому властиві, але за їх відсутності судове тлумачення залишається самостійним видом тлумачення, а саме: судові рішення, як правило, викладається у письмовій формі; письмове судові рішення, як правило, має форму, встановлену законодавством.

При цьому вкрай важливо, щоб результат судового тлумачення не викликав сумнівів ні в учасників процесу, ні у вищих судових інстанцій та міг би використовуватися в подальшій судовій практиці. Правова передбачуваність є одним з критеріїв якісного правосуддя. Правова передбачуваність однаковою мірою стосується і правозастосування, і тлумачення.

Обґрунтування судом свого рішення завжди містить елемент тлумачення, виходячи з того, що суд повинен висловити свої думки з приводу, по-перше, змісту правових текстів, застосованих до справи (які суд збирається застосувати щодо конкретних обставин справи); по-друге, щодо власних повноважень на вирішення такої справи, які також засновані на змісті певних правових текстів.

Коли ж йдеться саме про судове тлумачення, можна виділити такі критерії його ефективності:

1. Однозначність тлумачення – дане судом тлумачення не викликає сумнівів в істинності тлумачення.

2. Стійкість тлумачення – тлумачення залишено у силі судами вищих інстанцій, прийняте на основі цього тлумачення судові рішення не скасоване.

3. Використовуваність тлумачення – тлумачення застосовується іншими судами для вирішення подібних спорів.

Отже, судове тлумачення – це те тлумачення, яке дає суд. Якщо воно міститься у судовому рішенні, прийнятому за результатами розгляду конкретної справи, воно, як правило, буде ненормативним, а казуальним і юридично обов'язковим лише для осіб, які брали участь у справі. Іншими словами, таке тлумачення дається зазвичай у межах справи, що розглядається судом. Однак якщо взяти до уваги судовий прецедент як джерело норм права, то казуальне тлумачення трансформується (у випадку набуття судовим рішенням прецедентного значення) в нормативне, тобто стає загальнообов'язковим.

Застосувавши загальноприйняту класифікацію до судового тлумачення, можна виділити три види судового тлумачення за обсягом: буквальне судове тлумачення, розповсюджувальне (розширювальне) судове тлумачення та обмежувальне судове тлумачення.

Якщо класифікувати тлумачення права за суб'єктами, то тлумачення можна розділити на офіційне тлумачення спеціально уповноваженого органу або особи, яке має обов'язковий характер, та неофіційне, результат якого не є обов'язковим.

Офіційне тлумачення своєю чергою поділяється на: автентичне тлумачення (яке здійснюється тим же органом, який видав акт, що тлумачиться) і легальне (делеговане) тлумачення (здійснюється суб'єктом, який сам не брав участь у створенні цього акта, але наділений правом офіційного тлумачення).

Крім того, в юридичній літературі офіційне тлумачення, як правило, розділяють на нормативне і казуальне тлумачення. Перше розраховане на багаторазове застосування, на необмежену кількість подібних випадків, а друге на конкретний випадок. С. Алексєєв називав казуальне тлумачення «індивідуальним тлумаченням», що точно визначає суть цього виду тлумачення [10, с. 311].

Нормативне тлумачення посідає велике місце в практиці Верховного Суду, а легальне казуальне тлумачення – в практиці всіх судів. Як слушно зазначає О. Костюк, потрібно розрізняти судове казуальне тлумачення, що здійснюється у процесі розгляду конкретної справи, та судове нормативне тлумачення, яке здійснюється вищими судовими органами влади у процесі аналізу та узагальнення судової практики [21, с. 110].

Найбільша кількість розглянутих Конституційним Судом України справ здійснюється саме за допомогою казуального тлумачення. Насамперед це стосується спорів про перевірку на відповідність Конституції України законів та інших правових актів. Інтерпретуючи те або інше положення, Конституційний Суд України розкриває зміст установлень, звертається до духу і букви закону, перевіряє відповідність положення, що заперечується, основним принципам, закладеним у Конституції України: про поділ влади, компетенції, розмежуванні предметів ведення і повноважень. Оскільки вся ця аргументація спрямована на вирішення конкретного спору, то сформульовані правові позиції, що виражають право розуміння відповідного конституційного принципу в рішенні Конституційного Суду України, застосовуються не тільки до конкретного випадку, а спрямовані на запобігання неправильному розумінню правових вимог усіх осіб. Таким чином, виражена правова позиція стосовно конституційності певного акта або норми є правилом, яким повинні керуватися Верховна Рада України, Президент, судові й інші органи, посадові особи у разі вирішення питань у рамках своєї компетенції стосовно аналогічного по змісту акта, норм. Нормативне тлумачення – це офіційне роз'яснення, яке, як і норма права, має загальну дію, тобто поширюється на невизначене коло осіб і на необмежену кількість випадків, характеризується державною обов'язковістю. Закріплене законодавцем за Конституційним Судом України право давати офіційне тлумачення

(частина друга статті 150 Конституції України) має на увазі, що воно вже саме по собі є нормативним, надається незалежним органом державної влади, здобуває юридичну форму і є загальнообов'язковим [22, с. 140–142].

Нормативне тлумачення зазвичай застосовується тоді, коли норми мають різне текстове розуміння, неправильну або суперечливу практику їх застосування. Нормативне тлумачення, здійснюване Конституційним Судом України, спрямоване на формування однозначного розуміння положень Конституції України та однакового практичного застосування її положень. На сьогодні Конституційний Суд України є основним суб'єктом правотлумачної діяльності в Україні. Тлумачення правових норм Конституційним Судом України належить до легального й одночасно є нормативним. Воно дається не в інтересах конкретної справи, а в інтересах закону, не оскаржується і є обов'язковим для всіх.

З аналізу положень ст. 85 та ст. 150 Конституції України витікає, що офіційне тлумачення Конституції України належить до повноважень Конституційного Суду України. Слід також звернути на те, що визначення терміна «офіційне тлумачення» немає ні в Конституції, ні в Законі України «Про Конституційний Суд України».

На відміну від нормативного, казуальне тлумачення не має загальнообов'язкового характеру і спрямоване на вирішення конкретної справи. О. Скакун казуальне (індивідуальне) тлумачення визначає як тлумачення, обов'язкове тільки для конкретної справи (казусу), вирішенням якої зазвичай займаються суб'єкти правозастосовної діяльності [23, с. 450].

Особливістю казуального тлумачення у разі прийняття рішення є паралельне з'ясування змісту норм матеріального і процесуального права [4, с. 231].

Основою казуального тлумачення є правові мотиви, у яких відбивається внутрішнє переконання, яке сформувалося щодо застосованих норм матеріального

і процесуального права. Це обґрунтування суддями в рішенні зроблених ними висновків у конкретній юридичній справі. Таким чином, правовими мотивами є думки суддів, сформовані в результаті тлумачення норм права стосовно конкретної юридичної справи. Особливістю казуального тлумачення, що відрізняє його від нормативного, є те, що воно має персонально-адресний характер та стосується конкретних обставин. Казуальне тлумачення не може виходити за межі конкретної юридичної справи та застосовуватись до аналогічних випадків. Отже, відмінністю нормативного тлумачення від казуального є те, що перше може поширюватись на невизначене коло випадків, а друге – на казус, що був предметом судового спору.

Казуальне тлумачення в правовій теорії виділяється як вид офіційного тлумачення норм права, воно є головним різновидом судового тлумачення. Цінність казуального тлумачення полягає в тому, що від нього залежить доля конкретної особи, його не можна механічно поширювати на інші аналогічні справи, оскільки кожна з них має свої індивідуальні особливості. Казуальне тлумачення не може слугувати офіційним юридичним підґрунтям для прийняття рішень за аналогією у перспективі.

Питання ж щодо розуміння сутності та змісту казуального судового тлумачення залишається дискусійним. Як зазначав С. Алексєєв, якщо нормативне тлумачення не повинно відокремлюватись від норми, що тлумачиться, то казуальне – від конкретного випадку (казусу) [10, с. 311]. Воно дається виключно в межах розгляду конкретної юридичної справи, стосовно конкретних суб'єктів і не має загальнообов'язкового значення. Це інтерпретаційна діяльність суду в процесі розгляду та вирішення ним судових справ, метою якої є індивідуалізація правових приписів, а результат має обов'язковий характер для конкретної судової справи та сторін, що беруть у ній участь та закріплюються у мотивувальній частині рішення.

Особливістю казуального тлумачення є те, що фактичні дані конкретної

юридичної справи «підводяться» під норму права, фактично зіставляються фактична та юридична основи справи. Цей зв'язок виявляється під час аналізу обставин, що підлягають доказуванню, і питань, які повинен вирішити суд у разі прийняття рішення, до яких належать питання, що стосуються фактичної основи справи та питання права.

Казуальне судове тлумачення – це таке судове тлумачення, результати якого формально обов'язкові тільки для конкретного судового спору і для осіб, які беруть у ньому участь. Якщо нормативне тлумачення поширюється на невизначене коло осіб і правовідносин, то казуальне тлумачення невіддільне від конкретного судового випадку (казусу). Казуальне тлумачення дається для застосування у конкретній юридичній справі і не має будь-якого загальнообов'язкового значення.

Як слушно вказує С. Шевчук, у сучасних умовах, зокрема у діяльності конституційних судів, казуальне тлумачення пов'язане із розглядом конкретного казусу, а це, наприклад, перевірка конституційності закону або надання офіційного тлумачення за конституційним зверненням фізичної або юридичної особи. Тобто казуальне тлумачення стає нормативним. Також потребують перегляду й питання юридичної сили казуального тлумачення, що здійснює, зокрема, Верховний Суд під час розгляду конкретної справи. З огляду на те, що справа може бути складною, суд дає розширене тлумачення норми, заповнює прогалини, вирішує колізії, розкриває зміст правових принципів, тоді це тлумачення стає прикладом для наслідування, тобто казуальне перетворюється на нормативне [24, с. 277].

Видається, що в процесі тлумачення актуалізація правових норм, зокрема конституційних норм, повинна здійснюватися у суворо встановлених законодавством межах. У цьому висловлюванні звернемо увагу на термін «актуалізація». Думається, що тут воно є ключовим. Конституція за природою своїй статична. Поправки в Основний Закон

вносяться нечасто, і процедура внесення таких поправок досить складна. Водночас у судовій практиці постійно і неминуче виникають питання, пов'язані з тлумаченням окремих положень Конституції. Зрозуміло, що це має здійснюватися в чітко встановлених межах.

У зв'язку з цим постає питання меж судового тлумачення. Це передусім питання про те, наскільки допустимо в процесі тлумачення створення нових норм права. Представники динамічного напряму в теорії тлумачення, як правило, вимагають визнання свободи правозастосовувача, наділення його певною мірою правотворчої функцією у випадках, коли чинний закон явно перестав відповідати вимогам справедливості або наявним суспільним потребам. І навпаки, в рамках статичного підходу динамічні тенденції повинні безумовно відкидатися.

Але не слід забувати, що ступінь і характер обмежень, які накладаються на правотворчу активність судів, сильно варіюються в різних правових системах. Не можна порівнювати ті повноваження, які надані судам в англо-саксонській правовій системі і континентальній правовій системі.

Ф. Фаткуллін правильно відзначав, що визначення меж правового регулювання стосується здебільшого правотворчості, оскільки саме в цій сфері державної діяльності необхідно встановити, якою мірою є можливим і доцільним втручання в ті або інші суспільні відносини. Під межами загального правового регулювання він розумів зумовлені певними чинниками межі владного державного втручання у суспільні відносини за допомогою права [25, с. 151].

На думку Л. Лазарева, правоконкретизуюче значення, нові моменти в розумінні конституційних норм притаманні всім рішенням Конституційного Суду про тлумачення [26, с. 9]. Офіційне тлумачення не змінює зміст Конституції. Навпаки, шляхом тлумачення Основного Закону зберігається його дійсний зміст. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду виключає можливість порушення Конституції,

відхилення від тексту і її зміни. Там, де інтерпретатор виходить за рамки Конституції, він більше не інтерпретує, а змінює або порушує Конституцію [27, с. 53]. У зв'язку з цим Конституційний Суд зобов'язаний дотримуватись тієї Конституції, яка є. На основі Конституції Конституційний Суд України приймає рішення, і він не повинний допустити її порушення або зміни. Як уже було зазначено вище, в романо-германському (континентальному) типі правових систем, де нормативно-правові акти є первинним джерелом права і з яким ідентифікується сучасна правова система України, поступово збільшується вплив судової практики. Хоча і дотепер у правових системах цього типу відсутня як концепція прецедентного права, так і уподібнена практика застосування прецедентних рішень судами. Це пояснюється принципом поділу влади, відповідно до якого основною функцією судової гілки влади є правозастосування.

Судовий прецедент слід відрізнити від усталеної судової практики, під якою слід розуміти право положення, тобто твердження (положення) юридичного характеру, які конкретизують норми права та закріплені у сукупності судових актів (рішень та роз'яснень) з певної категорії справ як результат багаторазового одноманітного їх вирішення судами.

Але якщо в законодавстві України немає формалізованого визначення «прецедент», то це не означає, що де-факто його не існує. Лише актуальне законодавче регулювання тлумачення в контексті змін, які відбулися, може стати оптимальним способом вирішення можливих суперечностей, пов'язаних з різним розумінням норм права. Воно додасть ясності, чіткості самої юридичної діяльності, що полягає у з'ясуванні і роз'ясненні юридичних норм, позитивно позначиться на правовому регулюванні загалом і посилить ефективність самого тлумачення правових норм.

У рішенні у справі «Олександр Волков проти України» Європейський суд з прав людини підкреслив роль тлумачення: «... Суд нагадує, що наявність конкретної

і послідовної практики тлумачення відповідного положення закону була фактором, який призвів до висновку щодо передбачуваності зазначеного положення. Хоча цей висновок був зроблений у контексті системи загального права, тлумачення, здійснюване судовими органами, не може недооцінюватися й у системах континентального права у разі забезпечення передбачуваності законодавчих положень. Саме ці органи повинні послідовно тлумачити точне значення загальних положень закону та розсіювати будь-які сумніви щодо його тлумачення» [28].

Сформульовані в роботі теоретичні положення доповнюють і конкретизують загальні уявлення про поняття тлумачення норм права судом, його види, межі дії.

Нині тлумачення права судом (як і будь-яке інше тлумачення) не можна розглядати як виключно техніко-юридичну процедуру. У сучасному світі визначальний вплив на тлумачення сенсу норм внутрішнього права мають загальноновизнані світовою спільнотою принципи гуманності, поваги до прав людини. Інтерпретація правових норм у світлі цих основоположних принципів (тобто свого роду гуманізація норм) – нині також одна з головних функцій юридичного тлумачення.

Природно-історичний підхід до суті права відкриває шлях до пояснення феномену конструювання судами нових правових норм у процесі тлумачення. Відповідно до нього судді не творять нові норми, а декларують, або, точніше, формулюють їх, оскільки передумови для них вже природно склалися, і ці норми об'єктивно готові стати загальнообов'язковими через назрілі потреби суспільства.

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки: потреба в тлумаченні впливає не лише і не стільки через технічну недосконалість деяких правових норм, їх неясності або двозначності, а із самої сутності правореалізаційної діяльності. Тексту правової норми часто не досить для вилучення всієї інформації, що міститься в ній, тому зміст правової норми

має бути розкритий іншими засобами, зокрема за допомогою інтерпретації або тлумачення. Отже, потреба в тлумаченні впливає із самої сутнісної природи права як регулятора суспільних відносин.

Судове тлумачення – це інтелектуальна діяльність, що здійснюється судом (суддею), спрямована на з'ясування і роз'яснення істинного змісту правового припису, результатом якої є судові рішення, яке може бути виражене як у письмовій, так і усній формі. Обґрунтування судом свого рішення завжди містить елемент тлумачення, оскільки суд обов'язково має висловити свою думку з приводу змісту норм права, що застосовуються в конкретній справі.

Критеріями ефективності судового тлумачення є:

- однозначність тлумачення – дане судом тлумачення не викликає сумнівів у правильності тлумачення;
- стійкість тлумачення – тлумачення залишене у силі судами вищих інстанцій, прийняте на основі цього тлумачення судові рішення не скасоване;

– застосовність тлумачення – це тлумачення використовується іншими судами для вирішення подібних справ.

Судові рішення є різновидом правових актів, оскільки виходять від уповноваженого суб'єкта – суду, органу незалежної судової влади. Навіть незважаючи на те, що у судів нині немає закріпленого законом повноваження щодо тлумачення права, вони здійснюють їх на практиці, відтворюючи в мотивувальній частині судового рішення власне розуміння норм права, які підлягають застосуванню до конкретних обставин справи. Рішення судів, насамперед Конституційного та Верховного, обґрунтовані на основі тлумачення права, мають обов'язкове значення і є зразком на майбутнє під час розгляду аналогічних справ.

Глибоке розуміння дійсного змісту правової норми, знання офіційних роз'яснень змісту чинного законодавства значно підвищить якість правового регулювання суспільного життя. У кінцевому рахунку тлумачення як юридична діяльність слугуватиме завданням забезпечення законності і підвищення ефективності правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братусь С.Н. Юридическая природа судебной практики в СССР. *Советское государство и право*. 1975. № 6. С. 13–21.
2. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / Зайчук О.В., Заєць А.П., Журавський В.С. та ін. ; за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
3. Чулінда Л.І. Юридично-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
4. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09. Київ, 2009. 40 с.
5. Закон: создание и толкование / Под ред. А.С. Пиголкина. Москва : Спарк, 1998. 283 с.
6. Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: підручник. 3-тє вид., стереотип. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 584 с.
7. Тодика Ю. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 51–59.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навчальний посібник. Львів : Край, 2007. 192 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права : курс в 2-х т. Т. 2. Москва : Юрид. лит., 1982. 360 с.
11. Загальна теорія держави і права : підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.

12. Малишев Б.В., Москалюк О.В. Застосування норм права (теорія і практика) : навчальний посібник / за заг. ред. Б.В. Малишева. Київ : Реферат, 2010. 260 с.
13. Крестовская Н.Н., Матвеева Л.Г. Теория государства и права: Элементарный курс. Харьков : Одиссей, 2007. 432 с.
14. Теория государства и права : курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. Москва : Юриста, 2000. 776 с.
15. Лемак В., Бадида А. Тлумачення права: проблеми визначення поняття, складу, практичної потреби. *Публічне право*. 2019. № 4 (36). С. 133–143.
16. Копейчиков В.В. Теоретичні і практичні питання тлумачення Конституції. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 7. С. 61–68.
17. Теорія держави та права : навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
18. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ : Атіка, 2007. 412 с.
19. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / Є.В. Білозьоров, Є.О. Гіда, А.М. Завальний та ін. ; за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2010. 260 с.
20. Михалёв Я.С. Применение социалистического права и период развернутого строительства коммунизма. Москва : Госюриздат, 1963. С. 37.
21. Костюк О.М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. С. 110.
22. Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине : монография. Киев : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.
23. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
24. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
25. Фаткуллин Ф.Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций. Казань : Изд-во Казан, ун-та, 1987. 336 с.
26. Лазарев Л.В. Конституционный Суд России и развитие конституционного права. *Журнал российского права*. 1997. № 11.
27. Хессе Конрад. Основы конституционного права ФРГ. Москва : Юрид. Лит., 1981. 368 с.
28. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олександр Волков проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text.

REFERENCES:

1. Bratus S.N. (1975) Yurydycheskaia pryroda sudebnoi praktyky v SSSR [The legal nature of judicial practice in the USSR]. *Sovetskoe gosudarstvo y pravo*. No. 6. P. 13–21 [in Russian].
2. Teoriia derzhavy i prava. Akademichniy kurs [Theory of the state and law. Academic course] (2006), pidruchnyk / Zaichuk O.V., Zaiets A.P., Zhuravskiy V.S. ta in.; za red. O.V. Zaichuk, N.M. Onishchenko. Kyiv: Yurinkom Inter. 688 s. [in Ukrainian].
3. Chulinda L.I. (2003) Yurydychno-lingvistychne tлумachennia tekstiv normatyvno-pravovykh aktiv [Legal and linguistic interpretation of the texts of regulatory and legal acts]: avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.01. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
4. Kaplina O.V. (2009) Pravozaostosovne tлумachennia sudom norm kryminalno-protsesualnoho prava [Law enforcement interpretation by the court of norms of criminal procedural law]: avtoref. dys. na здобuttia nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.09. Kyiv. 40 s. [in Ukrainian].
5. Zakon: sozdanye y tolkovanye [Law: Creation and Interpretation] (1998), Pod red. A.S. Pyholkina. Moskva: Spark, 1998. 283 s. [in Russian].

6. Kelman M.S., Murashyn O.H., Khoma N.M. (2007) Zahalna teoriia derzhavy ta prava [General theory of the state and law]: pidruchnyk. 3-tie vyd., stereotyp. Lviv: Novyi Svit-2000. 584 s. [in Ukrainian].
7. Todyka Yu. (2001) Sposoby tlumachennia Konstytutsii i zakoniv Konstytutsiinym Sudom [Methods of interpretation of the Constitution and laws by the Constitutional Court]. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. No. 2 (25). P. 51–59 [in Ukrainian].
8. Skakun O.F. (2011) Teoriia prava i derzhavy [Theory of law and the state], pidruchnyk. Kyiv: Alerta; TsUL, 2011. 520 s. [in Ukrainian].
9. Rabinovych P.M. (2007) Osnovy zahalnoi teorii prava i derzhavy [Basics of the general theory of law and the state]: navchalnyi posibnyk. Lviv: Krai. 192 s. [in Ukrainian].
10. Alekseev S.S. (1982) Obshchaia teoriia prava [General theory of law], kurs v 2-kh t. T. 2. Moskva: Yuryd. lyt. 360 s. [in Russian].
11. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of the state and law] (2011), pidruchnyk. / M.V. Tsvik, O.V. Petryshyn, L.V. Avramenko ta in.; Za red. M.V. Tsvika, O.V. Petryshyna. Kharkiv: Pravo. 584 s. [in Ukrainian].
12. Malyshev B.V., Moskaliuk O.V. (2010) Zastosuvannia norm prava (teoriia i praktyka) [Application of legal norms (theory and practice)]: navchalnyi posibnyk / za zah. red. B.V. Malysheva. Kyiv: Referat, 2010. 260 s. [in Ukrainian].
13. Krestovskaia N.N., Matveeva L.H. (2007) Teoriia hosudarstva y prava [Theory of the state and law], Elementarnii kurs. Kharkov: Odyssei. 432 s. [in Russian].
14. Teoriia hosudarstva y prava [Theory of the state and law] (2000), Kurs lektsyi / Pod red. N.Y. Matuzova y A.V. Malko. Moskva: Yurysta. 776 s. [in Russian].
15. Lemak V., Badyda A. (2019) Tlumachennia prava: problemy vyznachennia poniattia, skladu, praktychnoi potreby [Interpretation of law: problems of defining the concept, structure, and practical need]. Publichne pravo. No. 4 (36). P. 133–143 [in Ukrainian].
16. Kopieichikov V.V. (1996) Teoretychni i praktychni pytannia tlumachennia konstytutsii [Theoretical and practical issues of interpretation of the constitution]. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. No. 7. P. 61–68 [in Ukrainian].
17. Teoriia derzhavy ta prava [Theory of the state and law] (2017), navchalnyi posibnyk / Ye.V. Bilozorov, V.P. Vlasenko, O.B. Horova, A.M. Zavalnyi, N.V. Zaiats ta in.; za zah. red. S.D. Husarieva, O.D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS, Osvita Ukrainy. 320 s. [in Ukrainian].
18. Luts L.A. (2007) Zahalna teoriia derzhavy ta prava [General theory of the state and law], navch.-metod. posibnyk (za kredytno-modulnoi systemoiu). Kyiv: Atika. 412 s. [in Ukrainian].
19. Aktualni problemy teorii derzhavy ta prava [Actual problems of the theory of the state and law] (2010), navchalnyi posibnyk / Ie.V. Bilozorov, Ye.O. Hida, A.M. Zavalnyi ta in.; za zah. red. Ye.O. Hidy. Kyiv: FOP O.S. Lipkan. 260 s. [in Ukrainian].
20. Mykhaliak Ya.S. (1963) Prymenenye sotsyalistycheskoho prava y peryod razvernutoho stroytelstva kommunyzma [Application of socialist law and the period of extensive construction of communism]. Moskva: Hosiuryzdat. P. 37 [in Russian].
21. Kostyuk O.M. (2017) Teoretyko-pravovi zasady normatyvnoho tlumachennia [Theoretical and legal principles of normative interpretation]: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Ivano-Frankivsk. P. 110 [in Ukrainian].
22. Teslenko M.V. (2001) Sudebnii konstytutsyonnyi kontrol v Ukraine [Judicial constitutional control in Ukraine]: monohrafiia. Kyiv: Yn-t hosudarstva y prava ym. V.M. Koretskoho NAN Ukraini. 344 s. [in Russian].
23. Skakun O.F. (2001) Teoriia derzhavy i prava [Theory of law and the state]: pidruchnyk / Per. z ros. Kharkiv: Konsum. 656 s. [in Ukrainian].
24. Shevchuk S. (2007) Sudova pravotvorchist: svitovy dosvid i perspektyvy v Ukraini [Judicial law-making: world experience and prospects in Ukraine]. Kyiv: Referat. 640 s. [in Ukrainian].

25. Fatkullin F.N. (1987) Problemy teorii gosudarstva i prava: kurs lekcij [Problems of the theory of state and law: a course of lectures]. Kazan': Izd-vo Kazan, un-ta. 336 s. [in Russian].
26. Lazarev L.V. (1997) Konstitucionnyj Sud Rossii i razvitie konstitucionnogo prava [The Constitutional Court of Russia and the development of constitutional law]. Zhurnal rossijskogo prava. No. 11 [in Russian].
27. Hesse Konrad. (1981) Osnovy konstitucionnogo prava FRG [Fundamentals of the constitutional law of Germany]. Moskva: Yurid. Lit. 368 s. [in Russian].
28. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi "Oleksandr Volkov proty Ukrainy" [Decision of the European Court of Human Rights in the case "Olexandr Volkov v. Ukraine"] (2013). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_947#Text [in Ukrainian].